

PALEO- AKTUEEL

3



Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1992, Biologisch-Archaeologisch Instituut, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Foto omslag: Wijnaldum (foto D.M. Visser, Fries Museum)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: BAI, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-0298-4

PALEO-AKTUEEL

3

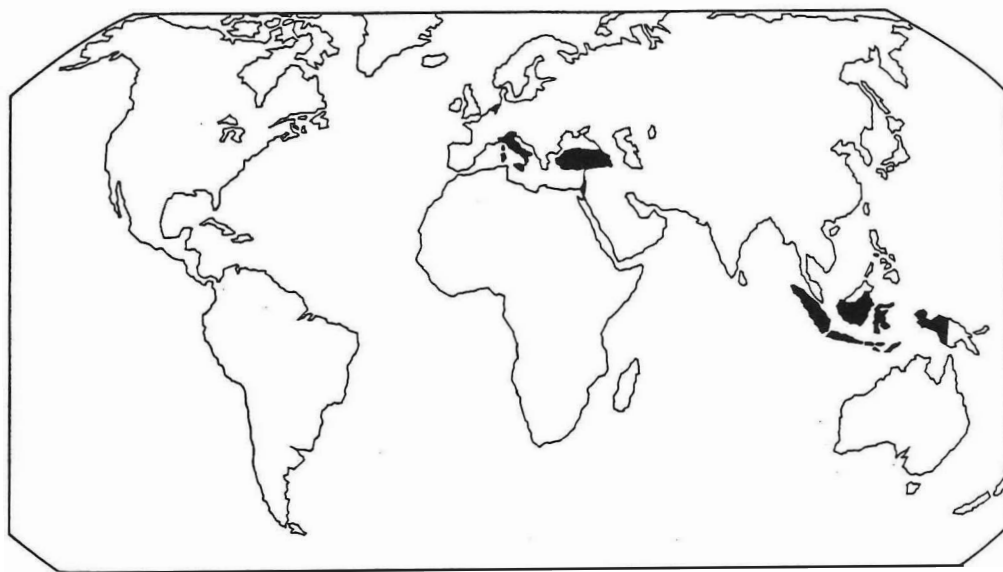
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Biologisch-Archaeologisch Instituut

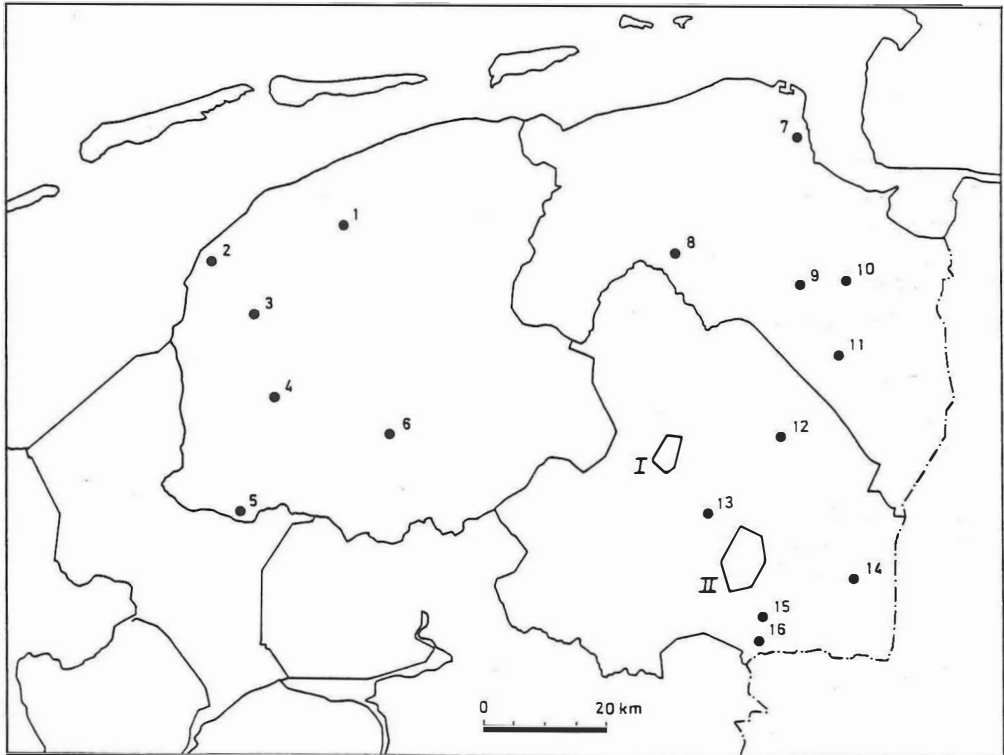
Groningen, 1992

In deze aflevering: Indonesië, Israël, Italië, Nederland, Turkije.



In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Tritsum; 4. IJlst; 5. Oudemirdum; 6. Oudehaske; 7. Bierum;
8. Groningen; 9. Zuidbroek; 10. Scheemda; 11. Nieuwe Pekela; 12. Bronneger; 13. Orvelte;
14. Nieuw-Dordrecht; 15. Dalen; 16. Coevorden; I. Laaghalen/De Haar; II. Mars- en
Westerstroom.



INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Het BAI op Sumatra: een kort bezoek en geen <i>Homo erectus</i>	9
J. MOLEMA ET AL.	
Mammoetvondsten uit Orvelte, gemeente Westerbork (Dr.)	14
J. SCHELVIS	
Mijten en mammoeten	26
D. STAPERT	
Een bladspitsfragment van de Aardjesberg (Hilversum, N.H.): bewoning tijdens het midden-pleniglaciaal?	29
D. STAPERT	
Een <i>biface partiel</i> in de collectie Vermaning van het Drents Museum	33
Y. DIJKSTRA, M. NIEKUS & D. STAPERT	
Het onderzoek van de Ahrensburg-vindplaats te Oudehaske (Fr.) in 1991	37
O.H. HARSEMA	
Het eerste broodje vlees: gedachten over de oorsprong van de agrarische bestaanswijze	44
H. BUITENHUIS	
Archeozoologisch onderzoek bij de zee van Marmara, Turkije	50
W.A. CASPARIE, J.G. STREEFKERK & R.J. ZANDSTRA	
De neolithische veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.). Een archeologisch monument op de helling	55
J.N. LANTING	
Aanvullende ¹⁴ C-dateringen	61
J. JELSMA	
Een archeologische inventarisatie in Drenthe	64
Y. DIJKSTRA	
Een archeologische inventarisatie in ruilverkaveling Laaghalen en EOT De Haar (Dr.)	69
P.B. KOOI	
Bierum (Gr.), Driestromenland	73

C.M. HAVERKORT & J.M. PASVEER Geautomatiseerde opslag en bewerking van gegevens met betrekking tot menselijk skeletmateriaal	78
A.T. CLASON & L. VAN ES De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.)	81
E. TAAYKE & E. KNOL Het vroeg-middeleeuwse aardewerk van Tritsum, gem. Franekeradeel (Fr.)	84
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Wijnaldum en Friesland in de vroege middeleeuwen: een opgraving in socio-politiek perspectief	89
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De organisatie van de terpopgraving bij Wijnaldum (Fr.)	93
T. LOOIJENGA & J. ZIJLSTRA Een gouden hanger met runeninscriptie uit Wijnaldum (Fr.)	97
S. BOTTEMA De lijkwade van Turijn. Het palynologisch onderzoek	101
A. VERHOEVEN Productie van kogelpotten in Friesland	105
W. PRUMMEL Resten van dieren van het 'Ol Kerkhof' te Scheemda (Gr.)	109
A. MENNENS-VAN ZEIST Groningen als handelscentrum in de latere middeleeuwen	112
G.L.G.A. KORTEKAAS, A. MENNENS-VAN ZEIST, B. HAVINGA, K. HELFRICH, R. KONING & M. STAAL Graven aan de rand van Groningen (Gr.)	118
V.T. VAN VILSTEREN De 14e-eeuwse schatvondst van Coevorden (Dr.)	123
J.T. ZEILER & D.C. BRINKHUIZEN Faunaresten uit een turfschip	127
D.C. BRINKHUIZEN Ansjoavis voor Batavia	132
A.F.L. VAN HOLK Het gebruik van de ruimte aan boord van een binnenschip	136
S. BOTTEMA De bedreiging van wilde stamvormen door van hen afgeleide huisdieren	140

VOORWOORD

Deze derde aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van het Biologisch-Archaeologisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen in 1991. De auteurs zijn tenzij anders vermeld verbonden aan het BAI.

De Engelse samenvattingen werden verbeterd door A.C. Bardet.

Paleo-aktueel 1 is inmiddels uitverkocht; aflevering 2 is nog te bestellen op het op het schutblad vermelde adres.

De redactie

EEN GOUDEN HANGER MET RUNENINSCRIPTIE UIT WIJNALDUM (FR.)

Tineke Looijenga en Jan Zijlstra¹

Inleiding

In het najaar van 1990 werd de indrukwekkende verzameling oudheden van Jan Zijlstra te Leeuwarden uitgebreid met een nieuwe vondst: een gouden hanger met op de achterzijde een runeninscriptie. De vondstgeschiedenis van de hanger wordt hier kort weergegeven door Jan Zijlstra, die tevens een transcriptie van de runen voorstelt, zoals reeds door hem is gepubliceerd (Zijlstra, 1991). Een andere transcriptie en interpretatie worden voorgesteld door Tineke Looijenga, die tevens het object en de runeninscriptie beschrijft.

Vondstgeschiedenis

Op een terp bij Wijnaldum (5G-72) werd door een vondstenzoeker met behulp van een metaaldetector een ca. 2 cm grote hanger van goudblik gevonden. Op het eerste gezicht was reeds duidelijk dat het hier om een vroeg-middeleeuws sieraad ging. Het voorwerp is min of meer omegavormig en is versierd met gegranuleerd gouddraad. Het geheel maakt de indruk van een gestyleerd menselijk gezicht. J.M. Bos was zo vriendelijk een literatuuronderzoek te doen hetgeen enkele verrassende parallellen opleverde (zie hierna).

Op de onversierde achterkant van het stuk komen lijnen en krassen voor, waarvan enkele zeker beschadigingen zullen zijn; andere wekken echter de indruk opzettelijk gegraveerd te zijn en met wat goede wil kan men er een korte runeninscriptie in zien. Een voorlopige conclusie is (Zijlstra, 1991) dat er wellicht de runen *hri* zijn te lezen, hetgeen dan een verkorte persoonsnaam *hari*, eventueel *hri(so)*: *hari-so* zou kunnen zijn. Ook de lezing van de

naam *thiri* behoort tot de mogelijkheden, waarbij dan echter bij lezing van de eerste rune een streepje moet worden meegerekend, dat naar mijn gevoel een beschadiging is (het ziet er 'verser' uit). De inscriptie is helaas niet volkomen duidelijk en onduidelijk; andere interpretaties zijn mogelijk.

Het object

De Wijnaldumer hanger (fig. 1) is als object intrigerend, maar het feit dat er een runeninscriptie op de achterkant staat, maakt het geheel tot iets bijzonders. Gezien de vondst van soortgelijke hangers in vrouwengraven, is het object te identificeren als een vrouwensieraad. Het is jammer dat de context van deze hanger niet bekend is, maar wellicht komen we iets meer te weten met behulp van gegevens behorend bij overeenkomstige hangers. Werner (1935) beschreef vier gouden hangers, gevonden samen met een berentand, een kralensnoer en enkele scherven, in een vrouwengraf bij Thalmässing in Mittelfranken, Duitsland, gedateerd in de tijd na 578. De Wijnaldumer hanger vertoont duidelijke overeenkomsten met één der vier hangers uit Thalmässing en zou dus uit dezelfde tijd kunnen dateren: rond 600 na Chr. De ornamentiek zou doen denken aan een gestyleerd gezicht (Zijlstra, 1991), maar een symboliek gebaseerd op (vrouwelijke) vruchtbaarheid lijkt ook mogelijk. De hangers worden door Werner (p. 90) omschreven als omegavormig, met filigrain versierd en gemaakt van goudblik (fig. 2). Soortgelijke liervormige hangers met filigrainversiering zijn bekend uit Nocera Umbra (Werner, 1935: p. 53) en daarom moet rekening worden gehouden met import uit Lombardije.



Fig. 1. De gouden hanger van Wijnaldum, (foto D.M. Visser, Fries Museum).

De invulling van het door filigrainwerk omgeven vlak is bij de vier hangers verschillend, maar in geen der gevallen lijkt de bedoeling aanwezig een gezicht weer te geven. Meaney (1981: pp. 189 vv.) beschrijft metalen driehoekige hangertjes, versierd met ingedrukte puntjes, uit vrouwengraven in het heidense Angelsaksische Engeland (dus van voor ca. 600 na Chr.). Deze zijn niet zo mooi als die van Wijnaldum en Thalmässing, maar lijken wel hetzelfde principe te vertegenwoordigen. De hangers worden soms gevonden als onderdeel van halssnoeren, tezamen met kralen en andere voorwerpen zoals dierentanden. Uit dezelfde tijd zijn ook halve-maanvormige en pelta-vormige zilveren hangers

gevonden. Deze sieraden waren al een geliefd amulet in de antieke tijd, aldus Meaney (p. 191) en de halve-maanvorm zal verbonden zijn geweest met een maancultus, die op zichzelf weer met vruchtbaarheidsrituelen zal hebben samenhangen. Halve-maanvormige hangers zijn bekend vanaf de tijd van het Romeinse keizerrijk: 'van Noord-Afrika en Klein-Azië tot in Scandinavië toe' (p. 191). Als vroeg-middeleeuwse vindplaatsen worden genoemd de midden-Rijnstreek, Merovingisch Bourgondië (Charnay), Kent en Friesland (Wieuwerd en Wijnaldum!). Runeninscripties komen in deze streken tezelfder tijd voor: 6e, 7e eeuw. De runeninscriptie op de hanger van Wijnaldum kan dus even oud zijn als de hanger zelf en dateren uit de tijd rond 600 na Chr.

Beschrijving en interpretatie van de runeninscriptie

Op de achterkant van de Wijnaldumer hanger zijn enkele krassen te zien, die gedeeltelijk door beschadiging veroorzaakt zullen zijn, maar voor een deel opzettelijk ingegrift lijken (fig. 3). Zijlstra (1991: p. 56) gaf reeds een tekening van de krassen. Met Zijlstra ben ik van mening, dat inderdaad een inscriptie is aangebracht en dat de krassen runen zijn; in de tekening (fig. 4) geef ik mijn lezing van de runen.

De inscriptie is rechtslopend. De runen behoren tot het oude Gemeengermaanse *futhark* (in gebruik tot ca. 750 na Chr.). Geen van de runen is typisch Anglo-Fries. De eerste rune lees ik als een *h* met één dwarsstreep. De linkerhoofdstaf is dubbel

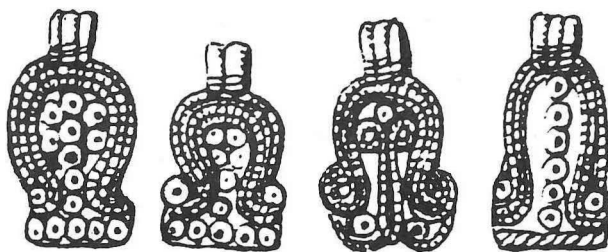


Fig. 2. Omegavormige hangers van goudblik, met filigrain versierd (Werner, 1935: Taf. 15).

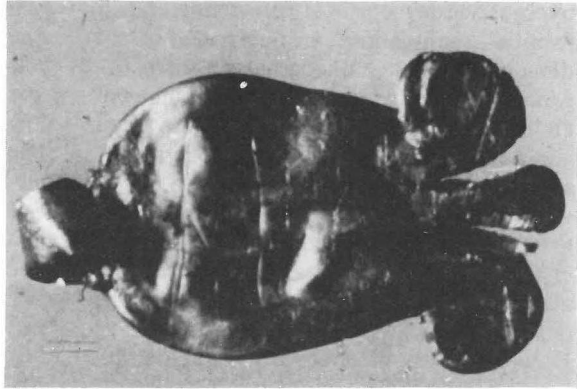


Fig. 3. Achterzijde met runen (foto D.M. Visser, Fries Museum).

geritst. De tweede rune is een *i*, enigszins beschadigd, mogelijk vanwege het feit dat de hanger in opgerolde positie is gevonden en uit elkaar gebogen moest worden. De derde lees ik als een *w*, hoewel de hoofdstaf niet helemaal in zijn volle lengte doorloopt, maar wel bovenaan een hoek naar rechts maakt en daarmee de vorm van de *w*-rune heeft. De 'pocket' aan de top is echter ongesloten. Een dergelijke vorm van de *w*-rune is voor zover ik weet uniek, maar lijkt niet onaannemelijk. Mogelijk zegt deze vorm iets over de wijze van ritsen. Aan de andere runeninscriptie uit Wijnaldum (een 'amulet' van gewei, lezend o.a. *inguz*) is duidelijk te zien, dat de ritser van onder naar boven 'sneed' (Sipma, 1960). Zodoende kan men een *w*-rune maken door de hoofdstaf onderaan te beginnen en in één keer door de hoek er boven aan te snijden, zonder eerst de hoofdstaf in zijn volle lengte af te maken. Aangezien deze *w*-rune aan de bovenkant een haaltje heeft, lijkt het erop, dat in dit geval inderdaad van onder naar boven gesneden is. De vierde rune is een enigszins onduidelijke *i*. Getranscribeerd staat er dan *hiwi* 'mater familias'.

Voor ik deze interpretatie nader bespreek, wil ik wijzen op de fibula van Meldorf, gevonden in 1979 door conservator Michaël Gebühr in een lade van het Sleeswijker museum Slot Gottorp. Op deze fibula, die gedateerd is rond 50 na Chr., is een inscriptie in tremuleertechniek (zig-

zagsteek) aangebracht. Düwel (Düwel & Gebühr, 1981) overwoog de mogelijkheid van een runeninscriptie, ofschoon deze dan wel anderhalve eeuw vroeger is dan de tot nog toe als oudst beschouwde inscriptie op de lanspunt van Øvre Stabu (Noorwegen). Bovendien bevinden zich in de Meldorf-inscriptie geen typische runenvorm. De standpunten zijn dus verdeeld onder runologen; de mogelijkheid dat de inscriptie in Latijnse kapitalen is lijkt niet onaannemelijk en ook wordt geopperd dat de inscriptie 'slechts' een ornament is. Maar als het een runeninscriptie is, dan zou er *hiwi* kunnen staan, volgens Düwel (Düwel & Gebühr, 1981: pp. 171 vv.; Düwel, 1981: p. 12). In de taalkundige uitleg van *hiwi* op de Wijnaldumer hanger volg ik Düwels explicatie van de inscriptie op de Meldorf fibula.

Hiwi is een bekend etymon, bijvoorbeeld in het Gotische *heiwa-frauja* 'heer des huizes'. De Germaanse gereconstrueerde (niet

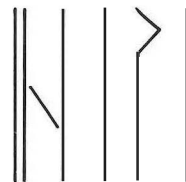


Fig. 4. Schematische tekening van de runen (tek. M.A. Weijns, BAI).

overgeleverde) wortel is **hiwa* 'lid van een familie', 'echtgenote' en heeft vele afleidingen, zoals het Oudhoogduitse *hiwa* 'echtgenote' en *hiwo* 'echtenoot'. Ook ons 'huwen' en 'huwelijk' zijn afleidingen. Op de steen van Årstad (Noorwegen) staat een runeninscriptie (begin 6e eeuw) waarin o.a. *hi-wigaR* staat; een bijvoeglijk naamwoord gebruikt als bijnaam 'de huiselijke' (Lat. *civicus*). De vorm *hiwi* kan opgevat worden als proto-Noords, datief, 'voor Hiwi' en in dat geval is *hiwi* een persoonsnaam, aldus Düwel. Indien men oordeelt, dat de inscriptie in Latijnse kapitalen is (Odenstedt, 1983: pp. 156 vv.) dan kan IDIN gelezen worden en dat betekent 'voor Ida'.

Op de Wijnaldumer fibula lees ik *hiwi*. De betekenis 'mater familias' is niet vreemd op dit voorwerp, gezien de combinatie van de hanger als symbool van vrouwelijke vruchtbaarheid en de inscriptie die zoveel betekent als 'stammoeder'. Het is mogelijk dat de inscriptie er al op was aangebracht voordat de hanger naar Friese streken kwam. Evenwel vinden we in het Oud-Saksisch (Holthausen, 1954: p. 34) het woord *hiwa* in de betekenis 'echtgenote'. Het Oud-Engels (Clark Hall & Meritt, 1962: p. 184) kent *hiwan*, meervoud, 'leden van een familie'. Ook het Oud-Fries (o.a. Richthofen, 1840: p. 815) kende een afleiding: *hiuna*, *hiona*, meervoud, 'huisgenoten', 'echtgenoten'; enkelvoud 'huwelijk'. In het kader van de vraag naar het bestaan van een *koine* - een min of meer vast vocabulaire in de inscripties - is het interessant je af te vragen of dit woord *hiwi* als begrip voor een stammoeder in Germaanssprekende gebieden in de 6e, 7e eeuw algemeen gebruikt werd. Dan is het dus ook mogelijk, dat de inscriptie in Friesland is aangebracht.

Summary

In 1990 a gold omega-shaped pendant measuring about 2 cm was found in the village-terp of Wijnaldum. There are some scratches on the back, which may be runes

reading hiwi, which means mater familias. Pendants of this sort, but without runes, are found in 6th-century women's graves in Mittelfranken in Germany (Werner, 1935). These are probably of Lombardic origin. The runes are not typically Anglo-Frisian; the h-rune is single-barred and the w-rune has a remarkable shape: the headstaff and the pocket at the top are carved in one continuous stroke: the pocket is not closed. This may be explained by the way the rune was cut: starting from the bottom.

Noot

1. Jan Piebengawei 51, 8915 DC Leeuwarden.

Literatuur

- Düwel, K., 1981. The Meldorf fibula and the origin of runic writing. *Michigan Germanic Studies*, pp. 8-18.
- Düwel, K. & M. Gebühr, 1981. Die Fibel von Meldorf und die Anfänge der Runenschrift. *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, pp. 159-175.
- Clark Hall, J.R. & H.D. Meritt, 1962. *Anglo-Saxon dictionary*. Cambridge.
- Holthausen, F., 1954. *Altsächsisches Wörterbuch*. Münster etc.
- Meaney, A.L., 1981. *Anglo-Saxon amulets and curing stones* (= BAR British Series 96). Oxford.
- Odenstedt, B., 1983. The inscription on the Meldorf fibula. *Zeitschrift für deutsches Altertum und deutsche Literatur*, pp. 153-161.
- Richthofen, K. von, 1840. *Altfriesisches Wörterbuch*. Göttingen.
- Sipma, P., 1960. Eat oer Fryske runen. In: *Fryske studzjes, oanbean oan Prof.dr. J.H. Brouwer*. Assen, pp. 67-76.
- Werner, J., 1935. *Münzdatierte Austrasische Grabfunde*. Berlin etc.
- Zijlstra, J., 1991. *Friese bodenvondsten 2*. Z.pl.